

СМОЛІЙ
Валерій Андрійович — академік НАН України, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАН України

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: ІСТОРИЧНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, СУЧАСНІ ЗАГРОЗИ ТА ВИКЛИКИ

Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 31 серпня 2022 року

У доповіді зазначено, що повномасштабна війна Російської Федерації проти України не лише кардинально змінила уявлення про рівень загроз існуванню української державності та українців як нації, а й окреслила комплекс проблем, які стануть об'єктом наукового осмислення та поглиблених фундаментальних і прикладних досліджень. Саме на вивчення історичних, правових, соціальних, моральних, цивілізаційних вимірів цієї війни і мають бути орієнтовані подальші студії українських вчених-гуманітаріїв.

Шановний Анатолію Глібовичу!
Шановні члени Президії! Колеги!

Цей виступ є синтезом ідей, поглядів, рефлексій, які на сьогодні існують в українській історико-політологічній та правовій науці. За роки незалежності більшою чи меншою мірою було вивчено всі основні віхи українського державотворення. Результати цих досліджень апробовано на різних наукових заходах, опубліковано в десятках статей найрізноманітнішого формату і змісту. Досить часто деякі дискусійні питання викликали гостру полеміку не лише в науковому, а й у широкому суспільному середовищі. І на сьогодні вже склалася основна схема вивчення цієї проблематики, про яку й дозволяйте мені доповісти на засіданні Президії.

У широкому розумінні формування держави є складним, багатовимірним і тривалим процесом. Як правило, він охоплює низку періодів і навіть цілі історичні епохи. Тобто ув'язувати виникнення держави з конкретними датами та подіями, що згадуються у літописах чи хроніках, можна лише умовно. По суті, ці події і дати фіксують еволюцію державності, її базових інститутів та реалізацію їхніх функцій, а не час їх виникнення.

І все ж є знакові дати, які визначають майбутність тієї чи іншої держави. В історії Київської Русі такою подією стало Хрещення 988 року. Не випадково саме 28 липня, в день вшанування цієї події, відзначається День Української Державності.

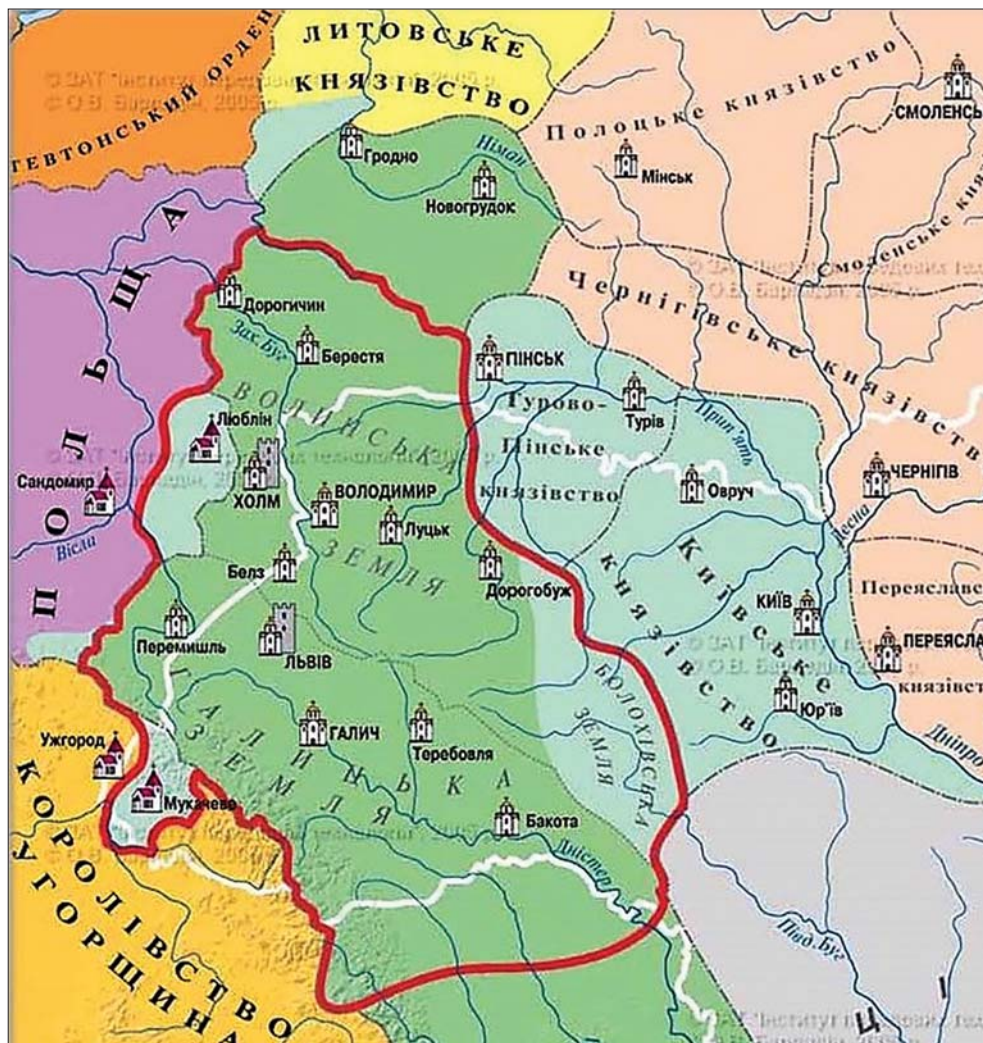
Київська Русь —
одне з найбільших
державно-полі-
тичних утворень
IX—XIII ст.

Зверну увагу на ще одну методологічну проблему, неврахування якої унеможливує реконструкцію державотворчих процесів. Йдеться про те, що конституювання державності на наших історичних теренах відбувалося на цивілізаційному перехресті Заходу і Сходу, культурному пограниччі римо-католицького, православного та мусульманського світів. Таке сполучення генерувало взаємодію контрверсійних соціокультурних чинників і висувало на перший план проблему спадкоємності державних традицій у різні історичні епохи. Саме

тому у типологічному плані практично всі державні проекти в історії України вирізнялися конкуренцією окцидентальних і орієнтальних складових, про що неодноразово ще буде згадано далі.

Тепер перейду до більш конкретних проблем. Що стосується становлення та часу виникнення Давньоруської (Київської) держави, її оціночних характеристик, вчені й досі генерують відмінні концептуальні погляди на одну з найдавніших епох нашої національної історії. Не бачу резону в короткому виступі зупиня-

Галицько-Волинська держава — спадкоємиця давньої Русі

тися на них або аналізувати їх. Зазначу лише, що давньоруська минувшина стала полем запеклих «боїв за історію», в яких протистояли український національний і російський імперський проекти.

Не випадково старі дискусії, відомі як змагання за так зване «руське первородство» чи «києво-руську спадщину», у новітніх російських прочитаннях стали де-факто освяченням сьогоденної експансії путінської Росії.

Українські ж історики розглядали давньоруський державний проект як незаперечну та неодмінну складову історії України. За пропозицією київського професора Володимира Антоновича ще у 1880-х роках у науковому

обігу почав утверджуватися хоронім «українсько-руський» на протигагу означенню «великоруський». Цю позицію фактично «успадкувала» монументальна «Історія України-Руси» Михайла Грушевського.

На історичній авансцені середньовічної Європи Київська Русь була одним з найбільших державно-політичних утворень IX—XIII ст. Її політична суб'єктність впливала на перебіг історії Візантії, Балкан, Скандинавії, Польщі та Балтії, Причорномор'я і Поволжя, а також низки інших європейських та азійських країн і регіонів.

Згодом у пограниччі між золотоординським і греко-римським світами конституювалася

одна зі спадкоємиць давньої Русі — Галицько-Волинська держава. Більш як століття її історія позначена заснуванням Львова, коронацією в 1253 р. Данила Галицького, а також формуванням самобутньої галицької культурної традиції. Це, звичайно, далеко не означає, що значний реліктовий спадок не несли інші князівства посткиївської доби.

Багато таємничого й невідомого закорінене у так званих «темних» століттях історії України. Зазначу лише, що політична суб'єктність українських земель збереглася за доби Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського (XIV — перша половина XVI ст.). При цьому наявне у його назві означення «Руське» стосувалося східнослов'янських земель, які істотно переважали власне Литву. Варто наголосити, що інкорпорацію було здійснено на договірних засадах. Київські землі мали своє регіональне право, зафіксоване спеціальними привілеями, в них домінувала руська мова, яку вживали у документах та державних актах Великого князівства Литовського, карбувалася власна монета. Не випадково

Михайло Драгоманов розглядав Велике князівство Литовське як самобутню федерацію східноєвропейських народів.

Наступний етап українського державотворення тісно і нерозривно пов'язаний зі своєрідним суспільно-політичним феноменом — козацтвом. Феноменом тому, що вперше інститути державної влади почали творити широкі соціальні страти суспільства, вільні у своєму виборі та уподобаннях, — селяни, ремісничий люд, дрібна шляхта тощо. Вони представляли не лише різні соціальні групи, а й поліетнічний склад населення України.

Виникнення та еволюція козацтва, заснування Запорозької Січі пов'язані з наступним етапом розвитку державницької традиції. У середині XVII ст. на цивілізаційному та культурному перехресті Сходу Європи постала Українська козацька держава (офіційна назва — Військо Запорозьке). Ця ранньомодерна станова держава органічно поєднувала як окцидентальні, так і виразні орієнтальні риси. Вона сформувалася на соціокультурній основі козацтва як степового лицарства, яке в

Велике князівство Литовське (XIV — перша половина XVI ст.)

Переговори Богдана Хмельницького з польським послом Якубом Смяровським під Замостям 1648 р. Робота XVIII ст.

багатьох аспектах нагадувало західні ордени і водночас запозичило чимало прикмет і вад кошового світу.

Провідна роль будівничого і фундатора України-Гетьманщини, безперечно, належить гетьману Богдану Хмельницькому. Саме він очолив потужний викид національної енергії українців на початку 1648 р. Ця доленосна подія спричинилася до Національної революції, а дещо згодом — до тяжкої, кривавої війни. Разом з тим, події середини XVII ст. мали великий конструктивний потенціал. Здивована Європа побачила, як за кілька років на східних «кресах» Речі Посполитої з'явилася, а невдовзі й перетворилася на суб'єкт міжнародних відносин нова держава з власними кордонами, територією, військово-політичним устроєм та символікою. Однак тогочасні складні геополітичні реалії змусили Богдана Хмельницького піти на укладення союзу з Москвою, умови якого були грубо порушені царями. Не випадково в контексті наступних російсько-українських відносин постать Богдана Хмельницького

здобула досить контroversійні оцінки — від звеличення до критики. Проте слід пам'ятати про такий аспект — об'єктивно республіканський демократичний устрій Української держави не мав найменших перспектив розвитку у складі монархічної Російської держави, яка згодом трансформувалася в імперію. Власне, у самостійному існуванні нового політичного утворення не була також зацікавлена й жодна з навколишніх держав Європи.

Наступники Богдана Хмельницького, опираючись російській експансії, намагалися зберегти Україну-Гетьманщину і шукали зовнішніх союзників. У річищі цих змагань виник українсько-шведський альянс 1708–1709 рр., ініційований гетьманом Іваном Мазепою. Його соратники започаткували першу українську політичну еміграцію, в середовищі якої в 1710 р. з'явився документ, який нині називають Конституцією Пилипа Орлика. На цьому сюжеті зупинюся дещо детальніше.

Конституції Пилипа Орлика не судилося втілитися в життя. Однак саме в цьому до-

кументі вперше виразно проступають контури ідей майбутньої демократичної держави, в якій передбачалося встановлення рівності всіх громадян перед законом, обмежувалася влада монарха і артикулювалося унеможливлення деспотизму. В ній також конституювалися територія і кордони як невід’ємні атрибути Української держави (причому спеціально наголошувалося на цілісності території і недоторканності кордонів), держава декларувалася як світська, але з наданням державних гарантій православної релігії.

На жаль, у 1764 р., згідно з указом Катерини II, Гетьманщину як державний організм (точніше – його фрагменти) було ліквідовано. Проте вона заклала потужну державотворчу традицію українців, яка пізніше ініціювала нові державні проекти і залишила глибокий слід в історичній пам’яті українців.

У другій половині XIX ст., попри імперські утиски та обмеження, розгортається процес формування української політичної нації, який позначений авангардними взірцями самостійницької думки. Вже 1895 р. вийшла брошура галицького соціаліста Юліана Бачинського «Україна irredenta». У 1900 р. було видано невелику програмну працю наддніпрянського діяча Миколи Міхновського «Самостійна Україна». У 1904 р. побачила світ знаменита стаття Михайла Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства». Не випадково в українській історіографії її метафорично називають «концептуальною революцією».

Велика війна 1914–1918 рр. повністю переформатувала горизонт можливостей українського національно-державного відродження. Екстремальні соціокультурні реалії та соціополітичні чинники кардинально прискорили плин історичного часу. 300-літня імперія Романових впала. На межі 1917–1918 рр. Україна з’явилася на політичній карті Європи як національна держава і суб’єкт міжнародного права.

Українська революція 1917–1921 рр. у типологічному плані була національно-демократичною революцією з виразною соціальною спрямованістю. Протягом цього часу

було випробувано кілька моделей національної державності: соціалістично-демократичну (УНР доби Центральної Ради), консервативну (Українська Держава гетьмана Скоропадського), ліводемократичну (УНР часів Директорії) та ліберально-демократичну (Західноукраїнська Народна Республіка). На жаль, жодну з них не вдалося реалізувати повною мірою внаслідок складного поєднання несприятливих міжнародних обставин і внутрішніх факторів.

Поразка Української революції 1917–1921 рр. зумовила утвердження в Україні російського більшовицького режиму, влада якого була примарно «легітимізована» у форматі начебто «рівноправної» союзної республіки у структурі СРСР.

Колективізація, індустріалізація, Голодомор 1932–1933 рр., Великий терор 1937–1938 рр. і низка інших масштабних соціокультурних катастроф поховали будь-які надії щодо реалізації державницьких устремлінь українців. Величезні людські і матеріальні втрати УРСР у Другій світовій війні не змінили її статусу. Не справдилися очікування, пов’язані з лібералізацією післясталінської доби. Тодішні політичні реалії однозначно перекреслили навіть суто гіпотетичні припущення щодо усамостійнення Української РСР.

Сім десятиліть панування радянського режиму призвели до безпрецедентної деформації соціального і культурного життя українців. Виникла радянська реальність з викривленими нормами і стандартами соціального життя, апокрифічними намаганнями офіційних ідеологів витворити «нову історичну спільність людей – радянський народ».

1991 рік став знаковим. Україна відродилася як держава (причому логіка цього відродження була закорінена у попередніх століттях) і знову постала на політичній мапі світу, діставши визнання понад 140 країн. Здавалося, що омріяна свобода, більш вигідні стартові позиції порівняно з іншими союзними республіками стануть запорукою швидкого прогресивного розвитку нашої держави. Проте оптимістичні й романтичні настрої початку доби Незалежності незабаром поступилися місцем

складним пострадянським реаліям. Свідками та учасниками цих процесів ви всі були, тому зупинятися на цьому сюжеті немає сенсу.

Наприкінці лютого 2014 р. розпочався найдраматичніший і найскладніший період у новітній історії України, який триває й сьогодні. У лютому 2022 р. нинішня російсько-українська війна з гібридної фази перейшла у стадію повномасштабної агресії й найкривавішої війни в Європі після 1945 р.

Шановні колеги! Не витрачати ваш час на фактологічний бік цих подій, а зверну увагу на дещо інший зріз проблеми.

Російська збройна агресія проти України виразно показала, що серед широкого арсеналу засобів її підготовки і здійснення нинішній режим задіяв масштабні пропагандистські кампанії, базовані на активному використанні історичного нарративу. Імперська ностальгія змусила владну верхівку РФ останніми роками вдатися до численних історичних екскурсів, фактичного тиражування замовних фальсифікацій придворних історіографів. Усе це свідчить про те, що давно виношене упокорення України має цілком зримий «історичний» фронт.

У такий спосіб робляться спроби «приватизувати» складні, тривалі й болісні процеси на теренах колишньої Російської імперії і використати їх для обґрунтування давно визрілої великоімперської ідеї «збирання російських земель». У сучасних умовах ця нав'язлива ідея перетворилася на державну доктрину «повернення» втрачених російських територій, які нібито «несправедливо» дісталися Україні.

Офіційна російська пропаганда вдається до старих і нових звинувачень України в «націоналізації» спільної історії «братніх народів», Центральної Ради — в розчленуванні Російської держави, керівництва УРСР — у «крадіжці» Донбасу та Криму і зрештою — у розвалі Радянського Союзу. В хід ідуть і актуалізовані напередодні та під час війни абсурдні ідеологеми «русского мира» як підстави ведення повномасштабної війни проти України, закамouflьованої під так звану «спеціальну військову операцію».

Незважаючи на численні аргументовані спростування українськими вченими цих конструкцій, пропагандистська машина РФ продовжує продукувати нові й повторювати старі «аргументи» щодо територіальної обмеженості, штучного створення УСРР більшовицькими лідерами, «дарування» Криму Україні тощо. Все це подається як докази історичної «скривдженості» Росії, її нібито «законних» підстав для повернення своїх «споконвічних» територій.

Українські науковці мають ґрунтовні дослідження з цієї проблематики, в яких здійснено комплексну реконструкцію подій на основі величезної фактологічної бази. Прикладом може бути успішне розвінчання відомого «проєкту Новоросії», покликаною легітимізувати анексію українських територій, або нещодавньої спроби аргументування війни необхідністю «денацифікації» і «демільтаризації» України.

Сучасні воєнні реалії актуалізують подальше наукове осмислення феномену новітнього російського імперського проєкту як загрози не лише існуванню України, а й безпеці європейських держав. Війна, розв'язана Росією проти України, має історичні, правові, соціальні, моральні, цивілізаційні виміри. Саме на їх вивчення і мають бути орієнтовані нинішні та майбутні дослідження українських вчених-гуманітаріїв.

Загалом військово-історична проблематика досить багатоаспектна і може бути об'єднана загальною темою *«Військово-політичне протистояння Росії і України в історичній ретроспективі»*. Окремі студії щодо перебігу цього багатовікового протистояння зможуть скласти фундаментальне видання, яке на широкій фактологічній базі подасть аргументований аналіз історичної природи і закономірностей нинішніх імперських зазіхань Росії на українські території.

Нині наші вчені успішно реалізують інший актуальний науковий проєкт *«Ідеологія та цілі війни: компаративний аналіз у контексті російсько-української війни початку XXI ст.»*, результати якого стануть органічним продовженням попередніх досліджень. Глибоко впевнені,

що перемога України позбавить необхідності розширювати його хронологічні рамки.

Відповіддю на так звану обґрунтованість «повернення» російських земель, а фактично — загарбання українських, стануть дослідження історії формування територіальних кордонів України, минулого і сучасності українсько-російського пограниччя у просторі конфлікту ідентичностей.

Міжнародні аспекти можна представити в окремії серії досліджень під загальною назвою «Україна на міжнародній арені в новітній історичний період. Безпековий, військовий, військово-політичний виміри». Дослідження має дати розуміння того, хто і чому нині став другом чи ворогом України. Очевидно, пріоритетними можуть бути студії саме цього ракурсу взаємовідносин у 2014–2022 рр. України і Польщі, США, Великої Британії, Білорусі та ін.

У нинішніх умовах особливої актуальності набувають дослідження сучасної війни як соціокультурного феномену, зокрема її морально-етичних, психологічних, ціннісних, інформаційних впливів, а також засобів і способів їх мінімізації.

Українські правознавці активно працюють над проблемами наукового і методичного забезпечення реформування правової бази в контексті викликів, породжених російською збройною агресією, — дії воєнного стану, правового режиму війни, розслідування злочинів, вчинених російськими окупантами, правового нігілізму відверто анексіоністських місцевих «референдумів».

Шановні колеги! У сучасному протистоянні російській збройній агресії Україна дістала потужну військово-технічну, фінансову, інформаційну, санкційну підтримку провідних світових держав. Міжнародна наукова громадськість також проявляє повну солідарність з українськими колегами. Зарубіжні наукові інститути, дослідницькі центри, відомі вчені висловили нам цілковиту підтримку і запропонували поглиблення співробітництва. Створюються умови для зміцнення міжнародних контактів українських науковців, зокрема активізації діяльності спільних комісій істориків

України і Польщі, України і Німеччини, України і Болгарії тощо. Сучасні військово-політичні реалії актуалізують тематику міжнародних наукових конференцій, круглих столів, дискусій. Слід вітати і підтримати ініціативу канадських, німецьких та українських вчених, які започаткували міжнародний семінар «Історики та війна: переосмислення майбутнього».

Істотні корективи внесено у змістово-інформаційне наповнення офіційних і допоміжних сайтів академічних установ. Вони висвітлюють фахові відповіді науковців на виклики воєнної доби, аргументовано викривають поширені ідеологеми, представляють особисті рефлексії вчених щодо злочинних дій окупантів.

Російська агресія створює безпосередні загрози національному історико-культурному надбанню. На жаль, культурний ландшафт держави зазнав втрат, серед яких — музейні та архівні цінності. Архівісти, музейники, громадськість мають дбати про захищеність і збереженість архівно-документної та музейної спадщини, створення електронних баз даних, архівацію і музеефікацію фондів.

Нагальною проблемою є збирання і документування свідчень про російсько-українську війну, які в подальшому становитимуть джерельну базу для створення повної і об'єктивної історичної панорами героїчної боротьби українців за незалежність.

Дорогі друзі! Дозвольте на завершення висловити короткі підсумкові зауваження.

Отже, державотворчий процес в Україні пройшов ряд етапів, які характеризуються різною глибиною, форматом та змістом. Проте всі вони засвідчили його логічну послідовність і багатовікову тяглість.

Що стосується події 1991 р. і Акту проголошення незалежності України, то вони підсумували події попередніх століть і водночас стали початком новітньої доби українського державотворення.

Війна не лише підтвердила стійкість базових економічних і політичних конструкцій Української держави, а й продемонструвала, що вони користуються повною підтримкою їх головного носія — українського народу.

У цьому вирі подій, без сумніву, велика роль належить Національній академії наук України. Слово вченого та моральний авторитет нашої Академії мають величезну вагу в суспільстві, а результати наукових досліджень визначають інтелектуальне обличчя держави, перспективи

і динаміку її розвитку та наближають нашу Перемогу.

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. Мележик*

Valerii A. Smolii

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

UKRAINIAN STATEHOOD: HISTORICAL RETROSPECTIONS,
MODERN THREATS AND CHALLENGES

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine,
August 31, 2022

The report states that the Russian Federation's full-scale war against Ukraine not only radically changed the perception of the level of threats to the existence of Ukrainian statehood and Ukrainians as a nation, but also outlined a complex of problems that are to become the object of scientific understanding and thorough fundamental and applied research. Further studies of Ukrainian humanities scientists should be focused on the study of historical, legal, social, moral, and civilizational dimensions of this war.